

Dakinipower

Tolv enastående
kvinnor som präglar
dagens buddhism

Michaela Haas

DAKINIPOWER

Tolv enastående kvinnor som präglar dagens buddhism

ISBN 978-91-87512-55-1

Copyright © 2013 Michaela Haas

Utgivare: Snow Lion Verlag, ett imprint till Shambhala Pub. Inc., Boston, USA.

Originalalets titel: Dakini Power – Twelve Extraordinary Women Shaping the Transmission of Tibetan Buddhism in the West

Tysk utgåva copyright © 2013 Michaela

Haas Utgivare: O.W. Barth Verlag

Svensk utgåva copyright © 2017 Vattumannen förlag

Översatt från tyska av Dorothea Liebel

Alla rättigheter reserverade. Boken får inte återges, reproduceras eller överföras i någon form eller på något sätt, elektroniskt eller mekaniskt (inklusive fotokopiering), spelas in eller lagras i någon form av informations- eller hämtningsprogram, utan utgivarens skriftliga tillstånd.

Omslag och sättning av Renée Edlund, StjärnDistribution

Illustration på omslaget: Shutterstock/Create Pixels

Tryckt hos ScandBook, Falun 2017

www.vattumannen.se

Dakinipower

Tolv enastående kvinnor
som präglar dagens buddhism

Michaela Haas

Översättning:
Dorothea Liebel

Ett särskilt tack ...

... *till min livspartner*. Utan din kärlek och ditt stöd hade jag aldrig kunnat skriva denna bok. Den är till dig och till alla älskande som står upp för sin partner, oavsett vad som händer.

... *till min mor och min far*, som aldrig har förstått varför deras enda dotter gav upp sin lovande teve-karriär för att söka efter vem vet vad, någonstans uppe i Himalaya. Denna bok är till er och till alla föräldrar som älskar sina barn, även om dessa längtar efter äventyr på andra sidan jordklotet.

... *till mina oberäkneliga lärare* som gång på gång sätter mig på prov. Denna bok är till alla lärare och elever som fortfarande söker och finner, med öppna hjärtan och vaket förstånd.

Dakini (sanskrit):
Kvinnlig visdomsbudbärare

Förord

av Hans Helighet den 17:e Karmapa

Buddha lärde ut vägen till upplysning till alla väsen, lika mycket till kvinnor som till män.

En gång i tiden fanns det många fantastiska kvinnliga utövande, ett exempel är Mahaprajapati Gautami. Hon var både Buddhas fostermor och den första kvinnan som han upptog i sin nygrundade församling. De buddhistiska texterna talar också om kvinnliga Arhats.¹ Kvinnor och män gavs samma möjlighet att utöva, och till de fyra grundpelarna som buddhismen vilar på räknas både nunnor och kvinnliga lekmän.

Det är uppmuntrande och hjärtevärmade att läsa denna bok om de kvinnliga lärarna från de olika buddhistiska skolorna och deras bedrifter. Boken framhäver den insats som kvinnliga utövare har bidragit och fortfarande bidrar med till buddhismens historia.

Under inflytande av respektive epokers rådande åsikter och konventioner har tyvärr för många samhällen fäst för stor vikt vid skillnaden mellan män och kvinnor, vilket i många religioner har lett till missgynnande och diskriminering av kvinnor, även inom buddhismen.

Jag ber innerligt att kvinnorna i denna bok ska kunna tjäna som banbrytare, att deras prestationer leder till ny förståelse och respekt för den kvinnliga andlighetens enastående insikter och kvaliteter och till ett större erkännande av kvinnliga utövande lärare.

Den 17:e Karmapa Ogwyen Trinley Dorje
Dharamsala, Himachal Pradesh, Indien
3 november 2012

Förord

Vad får en ung brittisk bibliotekarie att gå ombord på ett skepp till Indien, meditera tolv år i en avlägsen grotta i Himalaya och grunda ett nunnekloster? Varför utvecklas en kvinnlig surfare från Malibu till ledare av den viktigaste internationella buddhistiska organisationen för kvinnor? Varför drömmer dottern till en musikproducent i Santa Monica så livligt om en påfågel att hon följer efter dessa bilder ända till Nepal och där förälskar sig i en ung tibetansk lärare?

Det är några av de fascinerande biografierna i denna bok, tolv häpnadsväckande levnadsberättelser fulla av visdom, mod och beslutsamhet.

Många människor drömmer om att lämna vardagslunken för att leva ett mer meningsfullt liv. Men de flesta av oss vågar inte ta steget och verkligen lämna tryggheten. Kvinnorna i denna bok är undantag. De är lysande lärare och erfarna meditatörer, de är en frisk fläkt för buddhismen och berikar den med nya idéer. *Dakinipower* fokuserar samtida lärare inom den tibetanska buddhismen som undervisar i väst.

Alla tolv kvinnor följde sin intuition och gjorde dramatiska livsval. Några fick till och med kämpa för sina liv för att få leva det liv de drömde om. Alla blev kritiserade på sin väg – som ”för rebellisk” eller ”för konservativ”, ”för upprorisk” eller ”inte tillräckligt upprorisk”. Ändå fortsatte de obevekligt på sin väg.

Några av dessa lärare – som Dagmola Kusho Sakya, Tsültrim Allione och Elisabeth Mattis-Namgyel – är mödrar, och de var tvungna att hitta ledig tid för sitt andliga sökande medan de var yrkesverksamma och barnen växte upp. Jetsunma* Tenzin Palmo, Pema Chödrön och Karma

* Sällsynt hederstitel på en förverkligad kvinnlig meditatör eller en adlig kvinna av rang.

Lekshe Tsomo däremot bestämde sig för ett liv i celibat och bytte sina engelska födelsenamn mot tibetanska nunnetitlar som deras föräldrar knappt kunde förmå sig att uttala. De två lärarna som är födda i Tibet – Dagmola Kusho Sakya och Khandro Tsering Chödrön – ger en fascinerande inblick i det ursprungliga Tibet, innan de nya kinesiska makthavarna drev dem i exil. Chagdud Khadro, Thubten Chodron och Sangye Khandro växte upp i Amerika, men en oemotståndlig äventyrlust tog dem via skakiga landsvägsbussar genom Afghanistan och Pakistan till Indien. Khandro Rinpoche däremot, en av de sällsynta kvinnliga tibetanska inkarnationerna, reste i motsatt riktning: Hon föddes och växte upp i Indien, men flög sedan till Amerika för att studera modern humaniora, medicin och det hektiska västerländska levnadssättet.

Roshi Joan Halifax var aktiv medlem i föreningen för medborgerliga rättigheter i Amerika och tillhörde sextiotalets hippiekultur innan hon fann sitt kall: att bistå döende. Hon är zen-prästinna och del i denna bok eftersom hon har en nära relation till tibetanska lärare och till tibetansk buddhistisk meditation.

Ursprungligen skulle denna bok inledas med Khandro Tsering Chödröns levnadshistoria, men till min bestörtning dog hon under tiden som jag gjorde mina efterforskningar. Istället har nu bokens sista kapitel blivit en avskedshälsning till henne och beskriver det arv som hon lämnar efter sig: det vi kan lära om livet och döden av en verklig yogi.

Resande, reformatörer, radikala

Det sker inte ofta att vi stöter på en människa som lämnar ett så stort intryck på oss att detta möte förändrar vårt liv. Kvinnorna som porträtteras i denna bok är för mig just sådana ovanliga människor. De är bildade, kloka kvinnor. Några av dem har skrivit böcker som jag rekommenderar att ni läser. Personligen fångas och inspireras jag inte enbart av deras läror, utan även av deras förhållningssätt till svåra livsumbäranden och deras hantering av svåra händelser som sjukdom, skilsmässa, svek eller förlust.

Vad kan vi lära av dessa kvinnor? Hur lyckas de orientera sig i de olika kulturerna mellan Los Angeles och Lhasa? Hur handskas de med den buddhistiska lärans kontroversiella aspekt? De här kvinnorna riskerade

sina familjers ilska och oförståelse när de beslöt sig för att bryta upp och bygga upp en ny tillvaro på en annan kontinent. Inte sällan tvingades de att helt börja om från början, ibland till och med riskera sina liv. Vad hittade de på sina resor? Var det värt priset som de betalade för sitt mod?

Jag har i över tjugo år arbetat som journalist och har doktorerat i asiatiska studier, men jag är också praktiserande buddhist. Jag har skrivit *Dakinipower* för att visa respekt för dessa kvinnliga pionjärens livsgärningar och framgångar, inte minst för att de uppenbarligen hittat svar på frågor som jag själv har grubblat över. Deras vänskap är uppmuntrande och inspirerande. Den här boken är i samma anda snarare en hjärteangelägenhet än en journalistisk redovisning.

Både som journalist och som akademiker har jag lärt mig att berätta ”neutralt” – men detta är ingen neutral, objektiv bok. Under de årtionden som jag har jobbat som författare har jag alltid varit medveten om hur mycket vår egen biografi påverkar vårt sätt att se på världen. Det finns inga ”objektiva” reportage och därför tror jag att det är ärligare att från början förtydliga att motivationen bakom denna bok var en personlig önskan.

Varje kapitel bygger på personliga möten med den porträtterade kvinnan ifråga. Några av dem känner jag sedan många år. Jag har fått deras tillstånd att komplettera intervjuerna med citat från deras föredrag och böcker. Om det har smugit sig in fel eller missförstånd beklagar jag detta.

Jag hoppas att läsarna tycker att mötena med kvinnorna i denna bok är lika inspirerande som de har varit för mig då jag träffade dem i deras grottor, vardagsrum och kloster.

En resa utan returbiljett

Mitt möte med den tibetanska buddhismen tackar jag en cirkulationskollaps för. 1996 tvingades sjukvårdare bära ut mig ur redaktionen på *Süddeutsche Zeitung*. Våra kontor hade nyligen helrenoverats, och först långt senare fick jag reda på att mitt sammanbrott hade utlösts av en extrem allergi mot formaldehyd i de nya heltäckningsmattorna. Men på den tiden tänkte vi att jag helt enkelt var utarbetad. Jag arbetade både som reporter på *Die Seite Drei* på *Süddeutsche Zeitung* och som programledare på bayersk teve, och trots att jag trivdes med båda jobben

så hade jag för lite fritid över.

Alltså tog jag ledigt tre månader och köpte en jordenruntbiljett till Indien, Sri Lanka, Maldiverna och Bhutan. I Indien lärde jag mig att göra yoga, i Sri Lanka avnjöt jag ayurvedisk oljemassage, på Maldiverna dök jag med hajar. Om Bhutan visste jag nästan ingenting. Denna pyttelilla monarki i Himalaya hade bara hamnat på min lista för att en berest vän till mig, en extremklättrare, lovordat det som ”fullständigt exotiskt”. Han berättade också att de infödda inte öppnar sina tempel för respektlösa turister, och att jag skulle utge mig för att vara buddhist om jag ville se de ”verkligt coola” pilgrimsplatserna. Jag hade sedan en tid intresserat mig för buddhismen och hade några år tidigare mediterat några veckor med munkar i Thailand, så det kunde väl inte vara så svårt.

Innan jag lyfte med det lilla propellerplanet studerade jag den torftiga konstguiden med bilder på buddhistiska ikoner. Visst, den gyllene typen i lotusställning var den historiska Buddha Shakyamuni, han som grundat buddhismen för 2 500 år sedan. Den vildsint stirrande mästaren med treudden och den spetsiga lotushatten kallades Padmasambhava och vördades som den tibetanska buddhismens pionjär. Den nakna vita kvinnan med en lotusblomma i sin vänstra hand hette Tara och var en kvinnlig buddha.

Jag pluggade namnen på de viktigaste gudarna i detta brokiga tempel som en examenskandidat inför tempelväktarna. Trots att jag alltid hade intresserat mig för buddhistiska idéer, var jag inte ute efter en andlig väg. Jag var en turist på jorden runt-resa, på jakt efter exotiska upplevelser. Desto mer oväntad var sedan kraften i mötet med Bhutan. Oförhappandes förändrade denna avstickare mitt liv. Just här, i denna avsides belägna enklav i Himalaya, kände jag mig plötsligt hemma. Jag minns hur jag helt fånglad stirrade på tempeltakets färgexplosion och försökte att dechiffrera hieroglyfernas underliggande betydelse. De dansande gudarna på väggarna verkade ha ett budskap till mig. Min klätterkompis kände till denna känsla från sina topperövringar: den egna existensens gränser vidgas, inlärt vetande försvinner och lämnar plats för nya erfarenheter. Tibetanerna kallar detta för ”andens natur” – den rena varseblivningen av tingens sanna natur. Jag reste in som turist och reste ut igen som buddhist. Jag hade uppträtt så övertygande som likasinnad att jag överraskande nog hade blivit en.

Känslosam och samtidigt stålsatt

Jag var så överraskad av mina egna intryck att jag inte kunde bagatellisera denna semester som ett mellanspel. Vilka visdomar gömde denna tusenåriga kultur? Varför beboddes deras tempel av så många gudomligheter, vilka skatter lagrades i bibliotekens samling av vikta palmlblad? Jag fascinerades också av de tibetanska lärarna som jag mötte. Deras lugna närvaro kunde knappast utgöra en större kontrast till min vardag i redaktionens hektiska beskäftighet. De gjorde absolut ett större intryck på mig än samtliga Hollywoodstjärnor, direktörer och statsöverhuvuden som jag dittills hunnit träffa. För mig verkade de känsliga och stålsatta på samma gång. Deras fårade ansikten vittnade både om många år i ensam meditation och försakelse och om humor och djup medkänsla. Deras vaksamma ögon återspeglade en lekfull djärvhet. De visste något som jag ville veta. ”Din upplevda verklighet utspelar sig enbart i ditt huvud”, sa de. ”Ditt liv är som en flyktig dröm eller en projektion på en filmduk, och du själv skapar lycka och lidande såsom en regissör skapar en film.” Om jag lärde mig att bemästra mitt sinne med meditation, koncentration och aktsamhet, förklarade de, kunde jag göra mitt eget välbefinnande oavhängigt av den oändliga och okontrollerbara räckan av yttre händelser.

Jag återvände till mitt skrivbord, men stod inte ut där särskilt länge. På min nästa Asienresa faxade jag från ett slitet nepalesiskt postkontor min uppsägning till min häpne chef: ”Tack för allt ditt stöd, men jag kommer inte tillbaka.”

En inre revolution

Istället började jag studera tibetansk humaniora. Metoden verkade så enkel – att sätta sig ner och iakttä sitt sinne, och förbli närvarande. Men varje enkel tjugo-minuters-sittning på meditationskudden tydliggjorde det varje meditatör vet: tankar och känslor snurrar som i en karusell utan pausknapp, och att vi skulle ha kontroll över detta är bara en illusion. Buddhas läror lovar en väg ut ur lidandets ändlösa karusell: Vi skulle kunna återerövra kommandot över vårt sinne om vi bara kände igen dess sanna natur, dess substanslöshet. Buddhas än idag revolutionära insikt

lyder: Vi är det vi tänker. Det vi tror är verkligt har många gånger bara skapats av våra egna projektioner. Istället kan vi lära oss att se bakom fasaden och uttömma den sanna potentialen av vår existens.

Jag anmälde mig till en kurs i buddhistisk filosofi på universitetet i Kathmandu och lärde mina första meningar på tibetanska och sanskrit. På helgerna utforskade jag bergen runtomkring, satt med korslagda ben i avlägsna kloster och var lyckligare än någonsin.

Före min resa till Bhutan trodde jag att jag redan hade sett och upplevt det viktigaste här i livet. Jag saknade ingenting. Men när jag var helt uppriktig så kände jag att jag inte var lycklig. Snarare deprimerad. Hur var detta möjligt, jag som hade allt? Jag blev tydligt medveten om att min lycka inte hängde på ett bättre jobb, en annan partner eller högre lön. Den första sanningen som Buddha lärde ut för 2 500 år sedan talar om en djupt liggande otillfredsställdhet (på sanskrit *dukkha*), som genomsyrar hela tillvaron och som jag själv inte kunde skaka av mig ens i mitt privilegierade liv. Begreppet översätts ofta med "lidande", men det stämmer bara till en del. Det var tydligt att Buddha inte talade om krig och katastrofer utan beskrev livets fundamentala realiteter: osäkerheten och den gnagande otillfredsställelsen som var och en känner till, de lyckliga ögonblickens ofrånkomliga flyktighet, de fåfänga försöken att hålla kvar hälsan, lyckan eller till och med livet självt.

Det avgörande för mig var att Buddha inte enbart fastställde sanningar utan visade på en väg mot ett mål, som jag som journalist förgäves försökte att nå: att lindra lidande. Från början var mitt mål att arbeta som politisk journalist. Med en nybörjares idealism lekte jag till och med med tanken att bli politiskt aktiv, för att verkligen kunna påverka och förändra strukturer. Jag hade växt upp i en trygg familj i en idyllisk bayersk by med knappt 250 invånare, tre bondgårdar, en kyrka och ett värdshus. Redan som tonåring slukade jag böcker om andra kulturer och länder och jag blev medveten om vilken privilegierad start jag hade fått i mitt liv. Jag svor på att med mitt jobb vara ett språkrör för människor som annars inte hade något. Besvikelsen var oundviklig: Självklart visste jag om att det inte var lika lätt att ändra på missförhållanden som det var att skriva om dessa. Min ungdomliga optimism hotade att kvävas i redaktionsmaskineriet.

Då erbjöd buddhismen ett rentav revolutionerande alternativ: Bodhisattva-idealet är den fredlige krigaren som inte bara strävar efter frihet

åt sig själv, utan för alla levande varelser. Denna befrielse från lidandet – den buddhistiska vägens löfte – var i första hand en sinnets uppgift, en *inre* revolution, och så ändrades mitt fokus. Istället för att avslöja korrupta regeringar lärde jag mig att röja korruptionen i mitt eget sinne.

Därför bytte jag för sjutton år sedan relativt plötsligt min lägenhet i jugendstil i Schwabing mot ett pyttelitet vindsrum i Kathmandu, Nepals huvudstad. Jag flyttade till en tibetansk familj som nyss hade undkommit de kinesiska makthavarnas terror och kastade mig in i denna exotiska nya värld med liv och lust. Jag jobbade visserligen fortfarande som reporter för teve och några tidningar, men bara halvhjärtat. Jag skickade precis tillräckligt med berättelser från Indien, Nepal och Bhutan till några livsstilsmagasin för att finansiera mina resor och mina studier. Jag blev själv överraskad över att jag inte avskräcktes av dessa ovanliga läror om återfödelse och andens sanna natur. Tvärtom, här hittade jag svaren på mina frågor som jag hade grubblat över sedan barndomen: Vad är meningen med livet? Vad händer efter döden?

När Tibets andlige ledare Hans Helighet Dalai Lama den 14:e håller föredrag i väst, inleder han ofta med en varning till åhörarna att inte ge upp sin *födsloreligion* för lättvindigt. Som nykläckt buddhist, som frånsagt sig sin katolska tro redan som tonåring, förvånades jag över denna varning. Men när jag återvände till Europa ett decennium senare blev jag smärtsamt medveten om de jättelika skillnaderna mellan västlig och asiatisk kultur, och jag kände det som en otrolig utmaning att vara del av båda kulturerna samtidigt. Som modern kvinna mitt i en djupt patriarkalisk asiatisk kultur, som akademiker mitt bland hängivna troende, kände jag mig alltmer på fel plats. Jag förundrades över att mina västliga trosgelikar ställde så få kritiska frågor. Likaså förvånades jag över att de flesta kvinnliga buddhister inte verkade ta notis om det faktum att det nästan aldrig var kvinnor som undervisade. Likt en spökförare styrde jag mot en kanske oundviklig frontalkrock mellan min västliga uppfostran och den traditionellt asiatiska kulturen.

Samtidigt var jag övertygad om att buddhismen är en djupsinnig vishetstradition som innehåller värdefulla skatter som jag kunde lära enormt mycket av. Hade inte andra kvinnor utstått liknande eldprov? Och ändå hade de hittat sin egen väg och inte gett upp. När jag hade nått bottenläget, kämpade mot en kronisk sjukdom och absolut inte kunde acceptera några av de esoteriska aspekterna i den tibetanska buddhis-

men, sökte jag efter exempel på andra kvinnor som hade lyckats med att överföra denna tusenåriga tradition från avlägsna grottor i Himalaya till moderna metropoler som min andra hemort Los Angeles. En sådan världsresa är alltid ett eldprov – både för de resande själva och för den vidareförmedlade traditionen. Båda behöver ett stort mått av flexibilitet, men samtidigt också styrkan att inte anpassa sig till oigenkännlighet. Svaren som jag fick av de kvinnliga lärarna omfattar hela spektrumet av möjliga lösningar: från den hundra procentiga övertygelsen att denna vishetstradition fungerar likadant i väst som för 2 500 år sedan i Indien till det progressiva kravet på omfattande förändringar. Det var en värdefull erfarenhet att träffa dessa kvinnor och att få följa dem en bit på deras livsväg. Det jag tog med mig från dessa möten var nytt mod och ny tillförsikt, överraskande insikter och ny entusiasm.

Jag hoppas att det är lika inspirerande för läsarna att möta de kvinnliga lärarna i denna bok. Att boken kan motivera till att släppa gamla rädslor, utforska nya vägar och att den leder till modet att lyssna till de visa viskningarna från var och ens egen intuition.

Vad är en dakini?

*Ur andligt perspektiv finns det
ingen större skillnad mellan män och kvinnor.
Men när en kvinna väcker upplysningsanden
så är hennes potential större.*

PADMASAMBHAVA, PIONJÄR FÖR VAJRAYANA-BUDDHISMEN I TIBET

Den tibetanska buddhismen innehåller ett enastående löfte: att kvinnor på väg mot befrielsen förfogar över en större potential. Padmasambhava, den tibetanska buddhismens pionjär på sjuhundratalet, trodde att kvinnor hade bättre förutsättningar att tillgodogöra sig och förstå vishetens läror. Samtida lärare höll med om detta. Den brittiska nunnan Jetsunma Tenzin Palmo kommenterar detta ungefär så här: ”Många lamor* har sagt att kvinnor är bättre meditatörer därför att de lättare kan försätta sig i meditation än män. Anledningen till detta är att många män är rädda för att avstå från sitt konceptuella tänkande, särskilt munkar som har studerat länge. Det skrämmer dem att plötsligt släppa allt detta och ägna sig åt ren meditativ varseblivning, för kvinnor däremot verkar detta vara något naturligt.”²

Ett kvinnligt förkroppsligande av upplysning kallas på sanskrit, Indiens historiska språk, för *dakini*.

* Lama (tib.; skr. guru) betyder ordagrant ”oöverträffad” och är den tibetanska titeln för buddhistiska mästare.

Men vad exakt är en dakini? Det är svårt att rent konkret definiera dakinierna. De beskrivs ofta som lekfulla varelser som gillar att hitta på visa skämt och att driva med vår intellektualitet. Att försöka tvinga in dem i en vetenskaplig definition är dömt att misslyckas. Därför frågade jag de kvinnliga lärarna i denna bok hur de definierar ”dakiniprincipen”.

Khandro Rinpoche, vars namn ordagrant betyder ”dyrbar dakini”, förklarar: ”Traditionellt beskriver begreppet dakini framstående kvinnliga utövare, följeslayerskor till stora mästare och den upplysta kvinnliga principen för icke-dualitet, som är könlös.” Hon definierar den autentiska dakiniprincipen som ett ”mycket skarpt, briljant visdomsintellekt som är kompromisslöst och ärligt, med en smula vrede”. Denna beskrivning stämmer också på egenskaperna hos de kvinnliga lärare som skildras i denna bok. Trots deras mildhet och humor upplever jag många av dem som väldigt rättframma, modiga och radikala.

”Den speciella kvinnliga kvaliteten (som självklart också många män förfogar över) är för mig klarheten”, säger Tenzin Palmo, som har lovat sig själv att nå upplysningen i en kvinnlig kropp. ”Den tränger igenom, skär igenom – speciellt i fall av intellektuell stagnation. Den är knivskarp och håller sig till sanningen. För mig står dakiniprincipen för den intuitiva kraften. Kvinnor förstår blixtnabbt. De vill veta: Vad kan jag göra?”³

Det vore vilseledande att alltför mycket förenkla dakiniprincipen till en aspekt, eftersom den är en komplex princip med många betydelsenivåer. Vid en första anblick är dakini helt enkelt begreppet för kvinnliga meditatörer, och det är i den meningen som jag har valt den för boktiteln. Men den som tittar närmare inser att dakiniprincipen visserligen alltid uppfattas som kvinnlig, men att den i slutändan ändå överskrider könsgränserna. ”För att verkligen kunna möta dakinikraften, måste man frigöra sig från dualiteten”, lär Khandro Rinpoche och syftar på den grundläggande principen vajrayana, att det begreppsmässiga tänkandet inte kan begripa den absoluta verkligheten. Det tibetanska begreppet för dakini, *khandro*, översätts ibland med ”himmelsk danserska”, en hänvisning till den eteriska natur som också tillskrivs dessa väsen. I de tibetanska skildringarna har de ofta överskridit gränsen till det jordiska och intar nu världsalltet som tummelplats.

”Dakinier är de viktigaste elementen i det upplysta kvinnliga inom den tibetanska buddhismen”, säger den amerikanska läraren Tsültrim Allione.⁴ ”De är den ljusa, subtila andliga energin, nyckeln, beskyd-

darna av det villkorlösa tillståndet. Om vi inte är villiga att släppa in dakinier i våra liv, kan vi inte uppnå de subtila nivåerna i sinnet. Ibland framträder dakinierna som budbärare, ibland som ledsagare och ibland som beskyddare.”

Naropa-professorn Judith Simmer-Brown delar in dem i fyra betydelsevenivåer:

På den fördolda nivån ses dakinin som en manifestering av existensfaktorernas och sinnets grundläggande aspekter. Därför är hennes kraft nära förknippad med de djuptänkta insikterna i vajrayana-meditationen. I denna sin innersta aspekt betecknas hon som sinnets formlösa vishetsnatur. På den inre ritualnivån är hon en meditationsgudinna som visualiseras som en personifiering av buddha-kvaliteter. På en yttre nivå av den eteriska kroppen är hon ett energiladdat nätverk av det förkroppsligade sinnet i de eteriska kanalerna och den vitala andningen i den tantriska yogan. Man kan också se henne som levande kvinna: Hon kan sitta som guru på en brokadsmyckad tron eller som yogi i en avlägsen grotta, vara en inflytelserik meditationslärare eller partner till en guru och undervisa som levande exempel. I slutändan betraktas alla kvinnor som en sorts manifestering av dakini.⁵

Lekfulla, förföriska och vilda

Dakinier framträder i många olika skepnader. I ett tempel som Tsültrim Alliones Tara Mandala i Colorado, dominerar ett stort antal kvinnliga figurer: Prajnaparamita, förkroppsligandet av ”den fullkomliga visdomen”, sitter i meditationsställning på en lotusblomma, i handen har hon de lösa bladen från visdom-sutror.* Tara, befrielsens kvinnliga buddha, sitter med ett utsträckt ben, beredd att ta sats för att skynda fram när hennes hjälp behövs. Hennes sju ögon iakttar besökarna med en lugn, men genomträngande blick. ”Medkänslans extra-ögon ger henne möjlighet att se de levande varelsernas lidande och att lindra det”, säger Dagmola Sakya, som låtit sig ledas av Tara-visioner.⁶ Tara är modern till alla

* Buddhas lärotal

levande varelser och bryr sig om varendaste en som vore det hennes eget, enda barn.”⁷ Tara och Prajnaparamita blir ofta beskrivna som Buddhas mödrar, därför att de sökande uppnådde befrielse genom deras vishet.

I brist på bättre benämningar kallas dessa buddhor på svenska ofta för ”meditations-gudomligheter”. Men i verkligheten är ett *teistiskt* tanke-sätt främmande inom buddhismen. Bokstavligen betyder det tibetanska ordet *yidam* ”att tämja sinnet”. Till skillnad från inom andra religioner som kristendomen eller hinduismen ses inte dessa ”gudomligheter” som reellt existerande personligheter vars välsignelse man kan åkalla, utan som manifesteringar av det egna sinnet. Meditatörer visualiserar dem som meditationshjälp, för att nå fram till en djupare medvetenhetsnivå och för att befria sig från neurotiska emotioner.

Några av dessa kvinnliga ikoner, som till exempel Tara och Prajnaparamita, framställs oftast som fredliga och gladlynta. Andra, som till exempel Vajrayogini, verkar ilska och argisinta, med blottade tänder och vilt dansande. Eftersom dakinierna ofta åkallas som hjälp för att bryta olika blockader och hinder, uppträder de många gånger i oroväckande stormiga skepnader, för att resolut tränga igenom våra illusioner. ”Tara förkroppsligar aspekten för medkänsla; i hennes älskande egenskaper finns också modersfiguren. Men i den tantriska traditionen finns också den vilda aspekten hos dakini: otämjd, fri, inte tillhörande någon man”, förklarar Tsültrim Allione.⁸ ”Dakinierna har dessa lekfulla kvaliteter som uttrycker tomhet och kan dra undan marken under fötterna. Dessa kvinnliga egenskaper av förförelse och spel gör en osäker och samtidigt ändå öppen.”

Tibetanska buddhister var inte de första som upptäckte dakinierna. Som många andra element i vajrayana beskrevs även dakinierna första gången i de indiska tantrorna^{**}. Dessa åberopade sig i sin tur delvis på gudinnekulter från förariska århundraden. I begynnelsen av den indiska tantran framställdes dakinier som ilska och beskrevs ofta som blodtörstiga kannibaler som bodde i likhallar och på kyrkogårdar för att utmana yogier att närma sig sina gränser och konfrontera sina rädslor.

^{**} Tantra (skr.; tib. gyü) betyder ordagrant ”tråd”. Begreppet syftar här till en kategori esoterisk litteratur och ritualer som upptäcktes i de tidiga århundradena efter Kristus i Indien. I den tibetanska buddhismen används begreppet tantra för de senare esoteriska texterna för att särskilja dem från de tidigare sutra-texterna, som tillskrivs den historiska Buddha Shakyamuni.

Efter det att buddhister anammade tantriska idéer och vajrayana-buddhismen fick fotfäste i Tibet på sjuhundratalet, blev bilden något fridsammare. Tibetanerna använde sig av en mjukare, sinnligare och vänligare framtoning av dakinierna som skulle uppmuntra och inspirera meditatörer. Men även i Tibet kan dakinierna plötsligt ta till dramatiska metoder, om den fredliga vägen till förförelse inte verkar ha någon framgång. Denna enigma förkroppsligas tydligast av Vajrayogini, hon som ofta kallas för dakiniernas överhuvud. Även om hon vanligtvis framställs som attraktiv tonåring med lockande blick, naken sånär som på några bensmycken, svingar hon samtidigt en krumdolk, beredd att utan förvarning halshugga självupptagenheten.

”Mindervärdiga varelser”

Himalaya har alltid varit en fruktbar grogrund för kvinnliga meditatörer och är det i viss mån än idag. Man hittar dessa yoginier* som hängivna meditatörer i avlägsna grottor eller nunnekloster eller som hustrur, mödrar eller döttrar till berömda lärare. Elever bad ofta utan större formaliteter om deras råd. Men få kvinnor skrev några böcker, satte sig på en tron eller erhöll någon högre titel på grundval av egna meriter. ”Alldeles säkert fanns det många stora kvinnliga utövare i Tibet”, säger Tenzin Palmo. ”Men de saknade bakgrunden med en filosofisk utbildning och kunde därför inte hoppas på att få skriva böcker, ha elever, resa runt och hålla föredrag eller undervisa. När vi läser historieböckerna, kan vi konstatera en påfallande avsaknad av nunnor. Vilket ändå inte betyder att de inte fanns där.”⁹ Lovande manliga elever i Himalaya-regionen isolerades oftast från vardagslivets förströelser och ålades ett rigoröst studie- och praktiseringsprogram, samtidigt som man ägnade mycket mindre uppmärksamhet åt döttrarna. Man placerade visserligen ikoniska avbildningar av kvinnlig upplysning på altaren, men i praktiken uppmanades kvinnor sällan att verkligen gå i de berömda yoginiernas fotspår. Det uppmuntrande yttrandet av den tibetanska buddhismens banbrytare Padmasambhava, att kvinnors andliga potential är överlägsen männens, står i tydlig motsägelse till de flesta buddhistiska kulturer där

* Yogini (skr.) betecknar en kvinnlig, seriöst andligt praktiserande av den buddhistiska eller hinduiska traditionen.

kvinnor genom alla århundraden betraktats som mindervärdiga. De få positiva uttalandena bleknar i jämförelse med de otaliga passager där Padmasambhava och andra mästare beklagar sig över de tungt vägande nackdelarna hos kvinnorna. Gångse tibetanska begrepp för kvinnor som *lümen* eller *kyemen* betyder ordagrant ”mindervärdigt väsen” eller ”låg börd”. En del strängt troende mästare tvivlar med hänvisning till gamla skrifter än idag på att kvinnor överhuvudtaget kan nå upplysning, och i de gamla texterna ber man för kvinnorna om en bättre återfödelse i en manlig kropp.

Dagmola Sakyas levnadshistoria tydliggör att till och med dagens kvinnor på landsbygden ofta har förvägrats den vanliga skolgången. Kvinnor ska framför allt föda barn och hjälpa till med arbetet på åkrarna, och för det behöver de inte lära sig läsa och skriva. En av mina jämnåriga tibetanska väninnor är syster till fyra erkända tibetanska mästare. I motsats till sina bröder känner hon inte ens till sin egen födelsedag, därför att hennes föräldrar inte tyckte att det var viktigt att komma ihåg vilken dag deras dotter var född. Till och med en så välrenommerad mästarinna som Khandro Rinpoche fick kämpa mot massiva fördomar då hon ville studera avancerade filosofiska texter.

I Asien var det nästan alltid män som satt på tronen, fattade viktiga beslut och erkändes som inkarnationer, medan kvinnorna skötte om matlagning och städning och på så vis möjliggjorde klosterlivet. Den brittiska abbedissan Tenzin Palmo tycker att det är ”förbluffande, att en tredjedel av den manliga befolkningen i Tibet blev munkar (...), men det fanns väldigt få nunnor.”¹⁰ Om man frågar efter grunden till detta säger vissa traditionella lärare att männen helt enkelt hade ett större intresse för religiösa studier. Detta synsätt förbiser dock ekonomiska faktorer. Deras kloster stöds ofta både av regeringar och av ortsbor och erbjuder i regel excellenta studieprogram. De få existerande nunneklostren är däremot belägna i avlägsna trakter, alltså svåra att nå för ortsbefolkningen, och de stöttas varken av regeringar eller av andra större sponsorer. Ofta har de också problem med att kunna anställa bra lärare. Än idag lider nunneklostren i Asien en skriande brist på resurser som gör att många nunnor varken lär sig läsa eller skriva och ofta inte ens får tillräckligt med mat.

Andra klassens nunnor

En anledning till det bristande stödet är att den tibetanska traditionen inte erkänner den fulla ordinationen av nunnor. När buddhismen kom från Indien till Tibet, uppnådde man där inte minimiantalet av tolv fullt ordinerade nunnor, som krävs för ordinationsceremonin.¹¹ Det finns enstaka hänvisningar till fullt ordinerade nunnor som Samding Dorje Phagmo (1422–1455), som en gång var den högst rankade kvinnliga mästare i Tibet, men vi vet väldigt lite om de närmare omständigheterna kring själva ordinationen.¹² Eftersom den tibetanska traditionen inte erbjuder kvinnor möjligheten till den fulla ordinationen, räknas de som nunnor av andra rang. Det tibetanska ordet för nunna, *ani* – som de vanligtvis tilltalas med –, betyder inte ens ”nunna”, utan helt enkelt ”tant”. För munkarna däremot har tibetanerna ett flertal hederstitlar.

Till och med den ansedda Khandro Rinpoche, vars liv och framgång framställs som en av de sällsynta kvinnliga *rinpoches** i kapitel 1 i denna bok, är officiellt enbart en novis. För att få den fulla ordinationen måste tibetanska kvinnor resa till länder där man tillämpar den kinesiska ordinationstraditionen. ”Men de flesta av de tibetanska nunnorna har inte råd med en resa till Hongkong, Taiwan eller Korea”, säger Tenzin Palmo. ”Och även om de hade pengar till det så vill nunnorna ändå hellre bli ordinerade i deras egen tradition, med deras egna dräkter, av deras egna lärare eller av Dalai Lama!”

Den 14:e Dalai Lama har förklarat offentligt att han stödjer den fulla ordinationen av nunnor, men att han inte kan fatta beslutet ensamt, att munkgemenskapen måste vara med och bära denna linje. ”Jag är feminist”, sa Dalai Lama. ”Är det inte så man kallar sig när man kämpar för kvinnors likaberättigande?” För att ge eftertryck åt sina ord och sin position gav han 50 000 schweiziska franc till en grupp erfarna västliga bhikkhunis** för att undersöka möjligheterna att införa den fulla ordinationen av tibetanska nunnor. Kommissionen för bhikkhuni-ordinationen, i vilken också Tenzin Palmo och hennes väninnor Pema Chödrön, Karma Lekshe Tsomo och Thubten Chodron ingår, tror att ett genombrott är nära förestående.

* Rinpoche (tib.) betyder ordagrant ”dyrbar”. Det är en hederstitel för framstående tibetanska lärare.

** Skr. för fullt ordinerad nunna.

Den första kvinnliga professorn

Dalai Lama har ofta framfört krav på en lösning av detta problem. ”För 2 500 år sedan predikade Buddha i ett samhälle som var dominerat av män”, sa han i en intervju.¹³ ”Om han hade företrätt feministiska åsikter skulle ingen ha lyssnat på honom. Det väsentliga är att vi nu har arbetat för att ändra på detta i trettio år.” Dalai Lama erkänner att många nunnor är mycket ambitiösa, men ändå inte får möjlighet att avancera till den högsta ordinationsposten. ”Jag känner mig inte väl till mods med detta, framför allt för att Buddha har erbjudit kvinnorna samma möjlighet. Men vi som Buddhas anhängare har försummat detta. Under de senaste århundradena har vi totalt försummat kvaliteterna i de religiösa studierna i nunneklostren.” Den tibetanske ledaren betonar att villkoren har förbättrats och att samma studiemöjligheter nu för första gången är öppna även för kvinnor. Fram till ganska nyligen var det till exempel inte tillåtet för nunnor att avlägga examen till *khenpo* eller *geshe*, den tibetanska motsvarigheten till doktor eller professor. Varför? Därför att de inte hade möjlighet att erhålla den fulla ordinationen och därför heller inte fick tillgång till det kompletta studiematerialet som innehåller alla ordensreglerna (skr. *vinaya*).

Dalai Lama grundade själv det tibetanska institutet för dialektik i närheten av hans exilsäte i Dharamsala i norra Indien och avstod från några av de traditionella kvalifikationskraven för kvinnliga sökande. I april 2011 tilldelade han här för första gången *geshe*-titeln till en västlig nunna och gav därmed startskottet för befordran av fler kvinnor. Detta är i många avseenden en historisk begivenhet: Traditionellt tilldelades *geshe*-titeln i de etablerade klostren till munkar som hade studerat tolv år eller längre. Trots att hon inte är fullt ordinerad, blev den tyska nunnan Kelsang Wangmo (Kerstin Brummenbaum) som första kvinna examinerad efter sexton års intensiva studier av buddhistisk filosofi. ”Det var svårt att vara enda kvinnan”, säger Kelsang Wangmo. ”Det var rätt ensamt, för munkarna ville inte umgås med en nunna.” Dalai Lama rådde henne att studera en lätt modifierad läroplan utan de fullständiga ordensreglerna, men hennes studiekamrater tyckte att situationen var absurd. Hon fick visserligen inte delta personligen i *Vinaya*-klasserna, men hennes kursare försedde henne med inspelningar, så att hon kunde lyssna på föreläsningarna. ”En annan skillnad var att mina medstudenter

turades om att undervisa nybörjarklasserna, men som nunna fick jag formellt inte undervisa de blivande munkarna”, säger Kelsang Wangmo. Hon syftar på ett stycke i ordens kodex som generellt förbjuder nunnor att undervisa munkar. Men hon tillägger optimistiskt: ”Allt detta håller nu på att ändras och mina lärare har verkligen stöttat mig. Vi får inte ge upp. Om jag klarar detta kan alla klara det!”

Drottningar, nunnor, eremitkvinnor

Fastän många tibetanska lärare vid det här laget är internationellt kända, är det enbart ett fåtal tibetanska kvinnor som har erhållit en omfattande utbildning som ger dem rätt att auktorisera och undervisa i väst. Det är ingen tillfällighet att det bara presenteras tre tibetanska kvinnor i denna bok. Khandro Rinpoches, Dagmola Sakyas och Khandro Tsering Chödrons biografier skildrar hur många ovanliga omständigheter som måste sammanträffa för att kvinnor undantagsvis ska erhålla samma bildning och träning som deras bröder och kolleger. På grund av den patriarkala samhällsstrukturen stod till och med uppvisningskvinnorna i skuggan av sina fäder, män och söner. Att de nu träder fram ur denna skugga, visar upp sina egna erfarenheter i rampljuset och som självsäkra lärare tar plats på tronen skulle knappast varit möjligt i Tibet. För mig framstår det dock som ett logiskt nästa steg, att även de asiatiska kvinnorna intar dessa roller, om buddhismen ska få fortsatt fotfäste i väst. Avsikten med denna bok är att sprida kännedom om dessa kvinnors framstående kvaliteter och samtidigt också deras tvivel och svårigheter, som vanligtvis inte diskuteras öppet i den tibetanska traditionen.

Bortsett från några sällsynta undantag vet vi väldigt lite om kvinnliga buddhistiska mästare i Tibet. Deras levnadshistorier blev så gott som aldrig nedtecknade och publicerade. Ett standardverk som till exempel Tulku Thondups fantastiska krönika *Masters of Meditation and Miracles* innehåller trettiosex imponerande levnadsförebilder från viktiga mästare i den gamla tibetanska buddhistiska nyingma-traditionen. Men bortsett från Padmasambhavas fem följeslagerskor är det enbart en kvinnlig lärare som aktas: Jetsun Shugseb Lochen Rinpoche (1852 – 1953). Hon var en framstående meditatör, grundade ett dynamiskt nunnekloster i Tibet och är en av de få kvinnliga mästarna vars reinkarnation man söker efter

officiellt. Men likt så många av hennes nunnor bad även denna ovanliga mästarinna innerligt om att i nästa liv återfödas i en manskropp, för att som man bättre kunna följa den buddhistiska vägen. (Det verkar som en historiens ironiska fotnot, att hennes manliga reinkarnation har lämnat det andliga livet för att studera i Beijing.)¹⁴

Självklart måste det ha funnits otaliga andligt förverkligade yoginis som trots fattigdom och diskriminering oförtrutet fortsatte att meditera. ”Man kan bara beundra dem”, säger Tenzin Palmo. ”De drog sig tillbaka till ödsligt belägna platser, till grottor långt uppe i bergen och utövade och utövade. De var fantastiska. Men självklart har ingen någonsin hört talas om dem, därför att ingen någonsin har skrivit deras biografier. Ingen ansåg det viktigt att nedteckna en kvinnas biografi. Ur texterna framgår inte att det har funnits många av dem, men vi vet att de fanns.”¹⁵ Tsültrim Allione tyckte att denna brist på biografier om kvinnliga mästare var så pass akut att hon i flera år efterforskade historier om yoginis och till slut publicerade dessa i sin bok *Women of Wisdom*: ”Vi behöver kvinnliga förebilder till upplysningen. Och eftersom dessa förebilder inte finns tror kvinnor ofta att de inte har förmågan att nå befrielsen i detta liv.”¹⁶

Historisk visdom för den moderna världen

I några västliga länder är buddhismen den snabbast växande religionen. Allt fler européer inspireras av Buddhas läror och hans pragmatiska metoder. Forskare har bevisat att den buddhistiska meditationen kan bidra väsentligt till att reducera stress och rädslor, medan de förstärker lyckokänslor och positivt tänkande. Jag har observerat förbluffande förändringar hos direktörerna på mina seminarier som lär sig att sitta still och praktisera medkänslans konst, som Buddha har upptäckt. Det är en av frågorna som jag undersöker i denna bok: Vad gör Buddhas urgamla läror relevanta för kvinnor och män i vår tid?

I de flesta asiatiska länder utförs uppgiften att uppnå andligt förverkligande framför allt av ”proffs”, som Tenzin Palmo kallar dem.¹⁷ Munkar och nunnor ägnar sig på heltid åt studier och preciseringar, utan att ”distraheras” av familj, arbete och avbetalningar. I en del länder är det än idag ett måste att åtminstone skicka ett av barnen i kloster. I väst däremot, där buddhismen nu alltmer slår rot, är det jämförelsevis få utö-

vande som vill ägna sig åt klosterlivet. Istället för att dra sig tillbaka till avlägsna höjder försöker nu ensamstående föräldrar, banktjänstemän och styrelseordföranden efter bästa förmåga att förvandla sin vardag till en meningsfull väg. Tenzin Palmo har iakttagit att en del traditionella lärare gör skillnad ”mellan ’andligt utövande’ å ena sidan och ’vardagslivet’ å andra sidan.”¹⁸ Hon hörde en gång en frustrerad far som inte tyckte sig ha tillräckligt med tid att meditera, fråga en ärad lama om råd: ”Vad ska jag göra?” Laman svarade: ”Var inte orolig, när barnen blivit stora kan du gå i pension i förtid och börja utöva.”¹⁹

Några liknande råd har jag inte hört från någon av de kvinnliga lärarna i denna bok. Flera av dem är mödrar, många tvingades ha ”alldagliga” jobb som städerskor, grundskollärare eller inom äldreården innan de blev erkända som framstående buddhistiska lärare. Varenda en av dem tydliggör att utöva betyder att vara aktsam i varje ögonblick, oavsett om man sitter på en meditationskudde, fyller en tvättmaskin eller organiserar ett affärsmöte. ”Andligt utövande är hur man lever vardagen, inte enbart när man sitter på kudden och mediterar”, säger Dagmola Kusho Sakya, mor till fem söner. ”Varje rörelse, varje ord, varje tanke är utövande. Dharma finns i vardagen.” Och zen-prästinnan Roshi Joan Halifax betonar på en konferens: ”Kvinnor visar sedan årtusenden den kraft som uppstår ur medkänsla, ofiltrerad, omedelbar, genom att varsebli lidandet sådant det är. De har genomsyrat samhället med godhet. De har omsatt medkänsla i handling.”²⁰

Tidsskifte i väst

Varje gång buddhismen spred sig från sitt ursprungsland Indien till andra länder, förändrades därmed också dess filosofi, bruk och ritualer, oavsett om det var i Sri Lanka, Burma, Japan, Kina eller Tibet. Det är föga överraskande att även dess ankomst till väst medför ett tidsskifte.

I Tibet drog sig meditatörer undan i grottor, ibland i decennier. I väst skickar lärare sin visdom i sekundhastighet via internet-podcasts till tusentals anhängare. I Himalaya hade flickor sällan samma tillgång till bildning. I väst kräver kvinnor likaberättigat erkännande i talrika ledningspositioner. I en del asiatiska kulturer är det otänkbart med kritiska debatter, medan det på västliga universitet hör till dagordningen.

I de traditionella klostren skulle eleverna knappast våga ifrågasätta sin lärares tolkning av ett mystiskt textstycke, i väst är granskning av fakta en viktig del. ”Det asiatiska förhållningssättet eftertraktar harmoni”, har Roshi Joan Halifax observerat. ”Det västliga förhållningssättet eftersträvar transparens.”

Den kanske mest betydande förändringen som buddhismen har erfarit i väst är att kvinnor insisterar på att få inneha jämställda positioner. Det finns allt fler eftertraktade kvinnliga lärare, och de förstår att det också ligger i deras ansvar att stärka och uppmuntra kvinnor att som andliga sökande och undervisande bära ”halva himlen” (som Mao en gång sagt euforiskt). Den feministiska buddhistiska professorn Rita Gross menar: ”Den i särklass största skillnaden mellan utövandet av buddhismen i Asien och i väst är att kvinnor i väst deltar i buddhismen helt och fullt.”¹ 20 Dalai Lama bröt med sin ordens konvention när han offentligt uttalade att han kunde föreställa sig att han i nästa inkarnation skulle bli en kvinna. Och varför inte? Varför är det ett så känsligt ämne?

”Lamorna kan inte längre ignorera detta”, säger den amerikanska nunnan Karma Lekshe Tsomo, vars levnadshistoria berättas i denna bok. ”Titta in i köken i dharma-centren – det är nästan bara kvinnor som jobbar där. Titta på kontoren, vem är det som tar hand om administrationen? Framför allt kvinnor. Vem organiserar och skjutsar, städar och handlar? För det mesta kvinnor.” Att kvinnor också undervisar och fungerar som abbedissor är en naturlig utveckling.

Likt brännglas kastar de här samlade kvinnornas levnadsberättelser ljus på buddhismens förvandling under det 20:e århundradet, och kvinnornas roll i denna process. Min lärare Dzigar Kongtrul Rinpoche sa angående min idé till denna bok: ”Biografier är bra, men de kommer inte att ha någon större påverkan om du inte skriver om brännpunkterna.” Vilka brännpunkter? ”Du måste fråga kvinnorna var konflikterna finns”, svarade han, och precis det har jag gjort. En nunna överraskade mig genom att sammanfatta konflikten med två ord: ”Sex och sexism.” Kvinnorna talade klartext, och så talade vi inte enbart om meditation och medkänsla utan också om makt och maktmissbruk, hängivenhet och frestelse, tro och uppror.